

УДК 811.161.2:81'42

Л. І. Коткова

**Специфіка хронотопу й мовні стратегії
в ліриці Павла Тичини
(на матеріалі збірки "Сонячні кларнети")**

У статті осмислюється поняття "хронотоп", визначається специфіка часопросторових відношень. Через категорії художнього простору й часу здійснено мовний аналіз збірки П. Тичини "Сонячні кларнети".

Хронотоп збірки "Сонячні кларнети" характеризується тенденцією до його стискання або розширення, оскільки здебільшого за основу береться не календарний час, а психологічний. Мовний аналіз хронотопу в поезіях Павла Тичини засвідчує багатство метафор, символів, епітетів, порівнянь, символів, через які розкривається глибока філософія загальнолюдських цінностей, громадянська позиція автора, відтворення сучасної поетові дійсності.

Ключові слова: хронотоп, час, простір, поетика, лексема, художні засоби.

В статье осмысливается понятие "хронотоп", определяется специфика пространственных отношений. Через категории художественного пространства и времени осуществлен языковой анализ сборника П. Тычины "Солнечные кларнеты".

Хронотоп сборника "Солнечные кларнеты" характеризуется тенденцией к его сжатию или расширению, поскольку за основу берется не календарное время, а психологическое. Языковой анализ хронотопа в стихах Павла Тычины показал богатство метафор, символов, эпитетов, сравнений, символов, благодаря которым раскрывается глубокая философия общечеловеческих ценностей, гражданская позиция автора, воспроизведение современной поэту действительности.

Ключевые слова: хронотоп, время, пространство, поэтика, лексема, художественные средства.

The concept of "time-space" is comprehended in the article, determined by the specific time and space relations. Through the categories of artistic space and time the linguistic analysis of Pavlo Tychyna's collection "Solar clarinets" is carried out.

Chronotope the book "Solar clarinets" is characterized by its tendency to shrink or expand as the basis of a largely no calendar time but psychological. Linguistic analysis of time-space in the poetry of Pavlo

Tychyna showed the wealth of metaphors, symbols and epithets, comparisons, through which reveals the profound philosophy of universal values, author citizenship, poet playing contemporary reality. An important sign code in the book "Solar clarinets" was such time-space element as visual painting, transferred through color.

The author often uses tokens in the book "Solar clarinets" to indicate time-space, but they do not indicate the time and space limitations or isolation. They help the reader understand the eternal themes that are not subject to time relating to all ages.

"Solar clarinets" showed a combination of time and space for the disclosure of the inner world of lyrical. It connects the assembly time and space organization in compositional semantic whole, serves as the basis for understanding the real and psychological time-space.

Key words: *khronotop, time, space, lexeme, stylistic devices.*

Справжнім майстром слова можна цілком упевнено назвати Павла Тичину, одного із найяскравіших поетів ХХ століття. А жив і творив він у часи тоталітаризму, настороженості, страху. Василь Стус назвав Тичину "феноменом доби": "Його доля свідчитиме про наш час не менше за страшні розповіді істориків: поет жив у час, що заправив генія на роль блазня. І поет погодився на цю роль...У страшну добу сталінських репресій одних письменників розстріляли, других – зіслали в концтабори, третіх розтлпили. Тичину репресували визнанням. Покара славою – одна з найновіших і найефективніших форм боротьби з мистецтвом" [5, с. 91].

За майже сторічну історію досліджень творчості Павла Тичини є багато праць, у яких по-різному осмислюється поетика його збірок. І, звичайно ж, це обумовлено заангажованістю літературної критики радянських часів. До спадщини П. Тичини зверталися такі науковці, як М. Зеров, С. Єфремов, Г. Ключек, Ю. Ковалів, Ю. Шевельов, С. Шаховський, Л. Новиченко та ін. Та інтерес до художнього спадку цього поета залишився й нині, у часи виявлення національних ідеалів.

Перлиною творчості Павла Тичини є збірка "Сонячні кларнети", яка народилася з музики. Вишукані алітерації та асонанси, внутрішнє римування, емоційна тональність, паралелізм, безмежний політ думки, оспівування божественної краси природи та гармонійності світу – усе це є виявом любові поета до рідного краю. Оскільки проблема хронотопу у творчості Тичини вивчалася дослідниками епізодично, то метою статті є аналіз специфіки часопросторових відношень у збірці "Сонячні кларнети".

Часопростір є об'єктом літературознавчих студій ще з II половини ХХ століття, акцент на аналіз часово-просторових координат художнього твору почався з праць М. Бахтіна, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, В. Топорова. Термін "хронотоп" запровадив М. Бахтін: "Істотний взаємозв'язок часових і просторових стосунків, художньо опанованих у літературі, ми називатимемо хронотопом (що означає в дослівному перекладі – "часопростір"). Хронотоп ми розуміємо як формально-змістову категорію літератури" [2, с. 235]. Складність і багатозначність цього поняття привертає увагу дослідників різних галузей. Але однозначним є факт, що нерозривне злиття часу й простору сприяє глибшому розумінню художньої природи твору. Недарма М. Бахтін зазначав: "Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим, простір інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, а простір осмислюється і вимірюється часом" [1, с. 235].

Про глибоке відчуття природи П. Тичиною свідчить кожен вірш збірки "Сонячні кларнети". Л. Новиченкові належить думка про те, що "природа для поета – щось незмірно більше, ніж простий фон подій, які він змальовує, ніж звичайний пейзаж: до неї, наче до близького друга, він іде з своїми радощами і сумом, в осягненні її гармонійних законів він знаходить духовне визволення" [3, с. 24]. Постійний життєвий рух передано лексичним значенням іменників та прикметників: у *танці я, ритмічний рух* [6, с. 37], дієсловами з ознакою динамічності: *горять світи, біжать світи* [6, с. 37], *женуть вітри, мов буйні тури* [6, с. 38], *хмарки біжать* [6, с. 39], *реуть вихори, як жили* [6, с. 52], *день біжить, дзвенить-сміється, перегулюється* [6, с. 56], *линьте, хмари, ой прилиньте, хмари* [6, с. 75]. Досить часто ліричний герой утрачає здатність відчувати часові інтервали.

Простір у збірці "Сонячні кларнети" представлений лексемами: ниви: *Над нивами, над нивами-переливами* [6, с. 39], *Чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай там за нивами* [6, с. 40]; гай: *Гаї шумлять* [6, с. 39], *Зажурилась під снігом гай* [6, с. 41], *Все гаї затишні* [6, с. 75];

ріка: *Моя золото – поколото, горить-тремтить ріка* [6, с. 39], *Я стою на кручі – за рікою дзвони* [6, с. 47], *Десь в небі плінуть ріки, потужні ріки дзвону Лаври і Софії!..* [6, с. 82], *Благословенні будьте, гори, і ти, ріко мутная* [6, с. 82];

море: *Наче море кораблями, переповнилась блакить* [6, с. 40], *Плнуть хвилі в морі – в ритмах на верхів'я* [6, с. 42];

степ: Я бриню, як струни степу, хмар та вітру [6, с. 42],
По блакитному степу вороний вітер! [6, с. 74];

поле: Так тихо, так любо, так ніжно у полі [6, с. 53], Безмовні
тумани тремтять над полями [6, с. 53], Хай по полю, золотому
полю, ляже тінь [6, с. 75];

жито: Поглянула – скрізь тихо. Бує дике жито [6, с. 73], Хай
схитнеться – жито усміхнеться [6, с. 75].

Варто звернути увагу на ще одну особливість часопростору Тичини. Наскрізним символом усіх віршів є *шлях*, який ніби ставить читача на роздоріжжя, де протиставлені вічні цінності швидкоплинності часові: *Мій шлях то із костриці, то із жоржин* [6, с. 49], *Курять шляхи, біжать, біжать...* [6, с. 52]. Шлях постає перед читачем здебільшого трагічно: *Одчинились двері – всі шляхи в крові!* [6, с. 68], *Одвіку в снах мій чорний шлях* [6, с. 64]. Таке ж забарвлення має і лексема *село*: *Гляне сонце, як дитя, а в селі голод!* [6, с. 74], *Морок. Жах... І дзвонять десь в селі* [6, с. 52]. За допомогою концепту "шлях" експлікувалися емоції туги, печалі та смутку.

Поет був наділений даром чути голос природи. Саме словесні образи допомагають Тичині створити справжній зелений гімн природи: *За частоколом – зелений гімн* [6, с. 60], *Десь клюють та й райські птиці вино-зелено* [6, с. 55], *Птах – ріка – зелена вика* [6, с. 56], *На ланах, на травах, на срібно-зелених* [6, с. 67], *Проходила по полю – зелене зеленіє...* [6, с. 71], *І ніби поле рівне, рівне та зелене* [6, с. 77], *І засміялись гори, зазеленіли...* [6, с. 82].

Мова поета барвіста, насичена виразними художніми засобами, які можуть викликати широкий спектр асоціацій, для яких характерна змістова наповненість, символічність, емоційність. Учуваються бадьорі нотки в епітеті: *Квітчастий луг і дощик золотий* [6, с. 50], *О, позичте, грози, зливної блакиті!* [6, с. 67], *Над могутнім морем, в осяйній блакиті* [6, с. 67]. Художня довершеність лірики відчувається через персоніфікацію (*Примружились гаї, замислились оселі* [6, с. 50], *І слухає мій сум природа* [6, с. 50], *А чогось так сичі розридалися в лузі* [6, с. 51], *Ходить осінь у лузі* [6, с. 51]), у якій поєдналися звуки та пейзажі. У Тичини персоніфікований образ природи виступає і в поєднанні з антитезою: *Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді. Заспівали скрипки у моїй душі* [6, с. 44]. Яскравої образності надають метафори: *Спустила хмарка на луги мережані подолки* [6, с. 57]. На жаль, трагічна доля народу змушує поета використовувати метафори, у яких звучить

уболівання за долю рідної землі: *Завіса чорно-сиза півнеба мовчки зап'яла. Земля вдягає тіль...* [6, с. 52], *Проміннями схід ранить ніч, мов мечами* [6, с. 53]. Загострене відчуття слова передає тавтологія: *Хмари хмарять хвилі* [6, с. 47], *Там шуміли шуми!* [6, с. 67], *Зелене зеленіє* [6, с. 71].

Семантична наповнюваність простору в Тичини передається через порівняльні конструкції: *Стою я сам посеред нив чужих, немов покинута офіра* [6, с. 50], *Плили хмарини, немов перлини...* [6, с. 66]; алітерацію: *Сумно, сам я, світлий сон...* [6, с. 47]; антитезу: *Тумани линуть вгору, вгору, а хмари – вниз* [6, с. 49], *Крізь плач, крізь сміх* [6, с. 50]; риторичні запитання: *Чому я не люблю простору, як я без сліз?* [6, с. 49], *Чому, чому я жить не можу та сам, без дум?* [6, с. 49]; оксиморон: *Засміялося серце у тузі!* [6, с. 51], *А у всіх тоді (навіть у травинки) сміялись сльози...* [6, с. 84]; символи: *Сонячні кларнети, Золотий гомін, Скорбна мати.*

Застосовані поетом образні концепти національного світовідчуття (*поле, гай, ниви, степ, ріка, верба, тополя, дзвіночки*) свідчать не лише про сповнений барв простір, а й про сонячне, овіяне молодістю життя. Хронотоп збірки "Сонячні кларнети" характеризується тенденцією до його стискання або розширення, оскільки здебільшого за основу береться не календарний час, а психологічний. Поняття часу в сприйнятті ліричного героя набуває символічного значення: весна, світанок, молодість чарують читача своїми поривами. Хоча змушує не лише жити мріями, а й пробуджує глибокі думи про бої за людське щастя. Особливого осмислення потребує філософська тема *людини і часу*. Такий часопростір яскраво представлений у "Пастелях", де кожна пора року символізує певний етап у житті людини: осінь – легкий смуток, весна – молодість, літо – зрілість. Так, на думку В. Стуса, "у світі "Сонячних кларнетів" людину було возвеличено в космічному масштабі, там існувала гармонія людини і всесвіту" [5, с. 16].

Із погляду О. О. Переяслової, "художній простір літературного твору реалізується у своєму взаємозв'язку з часом і має такі характеристики, як відкритість, замкненість, просторість, доступність / недоступність до огляду, місткість, сенсорне сприйняття... Часопростір художнього твору має суб'єктивну природу та реалізується у свідомості автора, персонажів та читача літературного тексту" [4, с. 196].

Мовний аналіз хронотопу в поезіях Павла Тичини засвідчив багатство метафор та символів, через які розкривається глибока

філософія загальнолюдських цінностей, громадянська позиція автора, відтворення сучасної поетові дійсності. Семантичне наповнення часу передане через лексичні одиниці з темпоральною семантикою:

осінь – літо – весна – зима: *Це рання осінь шле цілунок такий чудовий і сумний* [6, с. 50], *Лише з-над хмар часом прилине прощання з літом журавлине* [6, с. 50], *Ой не крийся, природо, не крийся, що ти в тузі за літом, у тузі* [6, с. 51], *І стежив я, і я веснів* [6, с. 37], *Десь надходила весна. – Я сказав їй: ти весна!* [6, с. 41], *Зимовий вечір. Тиша. Ми* [6, с. 46], *А уже ж я та не по-зимньому арію* [6, с. 79];

світанок – ранок: *Ти той світ, мій друже, зоряний світанок* [6, с. 42], *Весна! – світанок! – вишня!* [6, с. 45]. Лексеми *весна* та *світанок* часто межують в одному реченні: *На ранній весні-провесні, гей, на світанню гук* [6, с. 79], *Брате мій, пам'ятаєш дні весни на світанню волі?* [6, с. 84]; *Зоряного ранку припади вухом до землі* [6, с. 85];

вечір: *Я ввечері цілую рожу і кличу сум* [6, с. 49], *Навшпиньках підійшов вечір* [6, с. 63];

ніч: *А була ж ти – як ніч на Купала... Безгоміння і сум. Безгоміння і сон* [6, с. 51], *Укрийте мене, укрийте: я – ніч, стара, нездужаю* [6, с. 64], *Проміннями схід ранить ніч, мов мечами* [6, с. 53];

вічність: *Отак роки, отак без краю на струнах Вічності перебираю* [6, с. 50], *З глибин Вічності падають зерна в душу* [6, с. 83];

смерть: *Ніч. Плач. Смерть шумить косою!* [6, с. 67], *Не сумуйте, смерті той не знає, хто за Україну помирає* [6, с. 77];

давнина: *Човни золотії із сивої-сивої Давнини причалюють* [6, с. 82], *Снує про давнє дим...* [6, с. 38], *Любив? – Давно. Цвіпи луги...* [6, с. 46].

Як бачимо, плин часу особливо відчутний у поезіях Павла Тичини, він є компонентом психологічного буття людини. У слові – не просто відчуття часу, його діапазон досить широкий: від радісного світанку до пронизливого болю ночі. Психологічний час, звичайно ж, має суб'єктивний характер: він то подовжується, то болісно скорочується. Досить часто Тичина для представлення часу як структури людського досвіду вживає уривчасту поетичну мову, що свідчить про переповнені емоції автора, напругу та тривогу. Незакінчені та окличні речення розширюють часопросторову вісь.

Є ще один образ у ліриці Павла Тичини, який реконструює час, відновлює та реставрує минуле. Це *вітер*, який об'єднує час і простір, який є позапросторовою та позачасовою категорією: *Vitru*

лежать, вітри на арфу грають [6, с. 52], Пригорнув раз та й подався – вороний вітер [6, с. 74]. Концепт "вітер" виражений і словами, що характеризують його за силою (буря, буровій, роко-тання): *Громадить хмари буровій над фьордами потворні* [6, с. 52], *Що перший Вітер молодий – лукавий Сніговій* [6, с. 80], *Що другий Вітер молодий – Безжурний Буровій* [6, с. 80], *Безжурний Київ. – буря!* [6, с. 83], *В моїм серці і бурі, і грози, й рокотання – ридання бандур...* [6, с. 48].

Вітер здебільшого є символом збереження усього світлого, надією на майбутнє: *Брати мої! Вітри мої! Брати мої любі, милі, вольні, прудокрили! А станьте ви на рівні ноги: на гори, доли, на людяні шляхи, на перелого – летіть-співайте...* [6, с. 79], а інколи – символом руйнації, трагедії: *Ой не всі з війни додому – вороний вітер...* [6, с. 74].

Автор часто використовує в збірці "Сонячні кларнети" лексеми на позначення часопростору, але вони не свідчать про часову та просторову обмеженість чи замкнутість. Вони допомагають читачеві усвідомити вічні теми, які не підвладні часу, які стосуються всіх епох. Мажорний тон поезій збірки інколи змінюється журливими нотками: *Червоним, чорним вишиває мені життя* [6, с. 49].

Мислення поета схильне до звукових образів: *Мовчить гора. Мовчить долина* [6, с. 52], *Прослав на травах тумани і, на вуста поклавши палець, ліг* [6, с. 63], *І ззучить земля, як орган* [6, с. 60], *Дай нам, земле, шуму, шуму – божевілля!* [6, с. 67], *Шум юрби глухої* [6, с. 59].

Важливим знаком-кодом у збірці "Сонячні кларнети" став такий елемент часопростору, як зорове живописання, передане через колір. Так, хронотоп Тичини представлений мотивами *світла – темряви, гармонії – дисгармонії*. Ці антитези свідчать про постійну боротьбу двох сил. *Світло, гармонія* передаються через колір золота, а *темрява, дисгармонія* забарвлені в чорний колір. Здебільшого підкреслюється це динамічними метафорами та контрастними епітетами. Так, лексеми на позначення *золота* в збірці "Сонячні кларнети" П. Тичина використав понад 20 разів: іменники *золото, прозолоть*, дієслово *взолотити*, прикметник *золотий (золоті арфи, жайворон як золотий, золоті верхів'я, золоте поле, золоті двори, золотий гомін, золоті джерела)*. Про позитивну семантику золотого кольору свідчать пестливі суфікси іменників, з якими сполучаються епітети (*дощик золотий, хмарки золоті*) та нестягнені форми прикметника (*човни золоті*). Контрастним до золотого

кольору в збірці є *чорний* (19 слововживань): *чорний акорд, чорно-сиза завіса, чорний ворон, чорний птах, чорний плащ ночі, чорний шлях, чорніє, чорні трупи, чорні гроби, чорнокрилля*. Усі ці епітети створюють відчуття страху, небезпеки, трагізму. Хоча зрідка чорний колір набуває й позитивних рис: *чорноброва* (про дівчину), *чорнобривий день*. Оптимістичним настроєм пронизаний голубий колір: *голуба блакить, блакитний день*.

Про гармонію Всесвіту свідчить і асоціативний ряд лексем на позначення флори. Здебільшого в поезіях автор використовує українські народні рослини-символи:

верба: *Гей, над дорогою стоїть верба* [6, с. 50], *Я, одинокая верба* [6, с. 50], *Рідке коріння верб старих, що моляться в сльозах* [6, с. 52];

тополя: *Тополі арфи гнуть* [6, с. 38], *Там тополі у полі на волі* [6, с. 48], *В туман загорнувшись, далекі тополі в душі виєрівують мінорную гаму* [6, с. 53], *Здаля сміялась струнка тополя* [6, с. 66], *Тополі, квіти і Дніпро* [6, с. 85];

дзвіночки: *Скрізь поточки як дзвіночки* [6, с. 40], *Ми дзвіночки, лісові дзвіночки, славим день* [6, с. 75].

Прагнучи гармонії ліричного героя зі світом природи, автор використовує й інші назви квітів, які ростуть на території України: первоцвіт: *Цвіт в моєму серці. Ясний цвіт-первоцвіт* [6, с. 42], соняшники: *Соняшники горять* [6, с. 60], рожі: *На схід сонця квітнуть рожі* [6, с. 43], волошки: *Смутні волошки* [6, с. 66], звіробій: *Ми – квіти звіробою* [6, с. 72]. На цьому рослинному тлі синтезуються голоси природи ("Хор лісових дзвіночків", "Пастелі").

Сама ж лексема *квіти* в автора асоціюється з нотками щирості: *Любові усміх квітне раз* [6, с. 46], *Жалі мов квітоньки ростуть* [6, с. 38], *Йде весна запашна, квітами-перлами закосичена* [6, с. 40], *А я тут, в саду, на лавці, де квітки-ласкавці...* [6, с. 43], *Полум'я квіток!* [6, с. 55], *А квітка лебедіє* [6, с. 72], *Бризнем піснями – сказали квіти* [6, с. 85].

Однією із сильних сторін художньої поетики Павла Тичини є його музичність, образність, емоційність. "Сонячні кларнети" засвідчили поєднання часу й простору задля розкриття внутрішнього світу ліричного героя. Саме часопросторова організація з'єднує збірку в композиційно-сміслову ціле, слугує підґрунтям для осмислення реального та психологічного часопростору.

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – С. 234–407.
2. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин ; сост. С. Бочаров, В. Кожин. – М., 1986. – 544 с.
3. Новиченко Л. Поезія і революція / Л. Новиченко. – К. : Дніпро, 1968. – 279 с.
4. Переяслова О. О. До проблеми наукового вивчення хронотопу як категорії лінгвопоетики / О. О. Переяслова // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2012. – Вип. 34. – С. 192–196.
5. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави) / В. Стус. – К. : Знання, 1993. – 96 с.
6. Тичина П. Зібрання творів : у 12 т. / Павло Тичина. – К. : Наукова думка, 1983.
  - Т. 1. Художні твори. – 1893. – 735 с.